

Є.О. БОНДАР,аспірантка Національного педагогічного університету
ім. М.П.Драгоманова**ВИХОВАННЯ ОСІБ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ВАДАМИ
ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА**

В статті предпринята попытка раскрыть основные проблемы теории и методики специального воспитания лиц с особенностями психофизического развития. Статья содержит в себе требования к личности педагога-дефектолога, осуществляющего процесс воспитания.

Особое внимание обращается на осуществление комплексного подхода к специальному воспитанию лиц с особенностями психофизического развития.

In the article there have been made efforts to reveal the basic problems of theory and methods of special education of people with peculiarities (retardation) of psychophysical development. The article contains the requirements to a teacher specialized on mental defects and physical handicaps, who conducts the process of education.

Particular attention is paid to implementation of a complex approach to special education of people with peculiarities (retardation) of psychophysical development.

Виховання взагалі як соціологічна категорія повинно розглядатися у трьох аспектах: як теорія, як відношення і як особливий вид діяльності. Генетично воно пов'язано з вихованням людини, яке має місце за будь-яких суспільних умов. З переходом суспільства від однієї історичної формації до іншої змінювалися конкретна мета, зміст, характер виховання, але саме воно було і залишається необхідністю для суспільства. В цьому відношенні виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку є його своєрідний тип, своєрідний якісний стан, зумовлений особливостями дефекту, його впливом на психофізичний стан людини. Виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку знаходиться в такому самому співвідношенні з вихованням взагалі, як особливе із загальним. Це означає, що, визначаючи сутність спеціального виховання осіб, слід виходити із загальних положень про виховання індивідуума як соціальної категорії.

За своїми метою і завданням спеціальне виховання осіб з особливими потребами збігається із загальними принципами педагогіки. Це однаково стосується виховання осіб з вадами слуху, мовлення, зору, з руховими порушеннями або фізичними недоліками. Загальні завдання спеціального виховання збігаються із спеціальними завданнями, зумовленими характером дефекту. Основне з них полягає у всебічному розвитку особистості на

основі мобілізації компенсаторних можливостей, повного подолання наслідків дефекту для здорового розумового і фізичного розвитку; оволодінні науковими і технічними знаннями на основі формування мови слів як засобу спілкування, мислення і пізнання; вивченні основ виробництва і прищепленні особам з особливостями психофізичного розвитку навичок в обраній професії; формуванні якостей загальнолюдської моралі і навичок культурної поведінки в колективі.

У процесі спеціального виховання необхідно враховувати індивідуальні і вікові особливості людини, спиратися на її збережені, позитивні якості. Особу з особливими потребами, але з повноцінним інтелектом слід навчити, наскільки це можливо, працювати, розуміти і знати те, що в цьому віці посилене для людини нормального розвитку. Насамперед слід виховати в людини з особливими потребами самостійність, навички самообслуговування, культурної поведінки, привчати її жити і працювати у колективі. Порівняно з однолітками з нормальним розвитком кожна дитина з особливостями психофізичного розвитку потребує допомоги і керівництва з боку дорослих, що її оточують. Батьки і вихователі таких дітей повинні знати як спільне, так і специфічне між ними та всіма здоровими, нормальними дітьми. Вихователі повинні бути дефектологами з вищою дефектологічною освітою. На підставі ґрунтовних знань загальної і спеціальної педагогіки та психології вони повинні, орієнтуючись на реальні можливості своїх вихованців, відповідно до мети і завдань спеціального виховання, спланувати роботу. Дефектолог повинен діяти зі знанням справи, застосовуючи правильні ефективні методи виховної роботи. Він повинен бачити в своєму вихованці передусім особистість. Дитина з особливими потребами повинна стати свого роду геометричним місцем точок спеціально організованого виховання.

Спеціальне виховання здійснюється в сім'ї і в школі. Виховання в сім'ї найчастіше проявляється у надмірній опіці або, навпаки, у недостатній увазі і турботі про дитину. В цьому знаходить прояв некомпетентність батьків, неправильне розуміння ними гуманізму і милосердя. Ось чому завдання школи, педагогів-дефектологів полягає в тому, щоб навчати батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку розуміти найвищий прояв гуманізму не в тому, щоб вони виявляли поблажливість, орієнтуючись на дефект, а, навпаки, в тому, щоб вони в розумних межах створювали труднощі для своїх дітей, вчили долати ці труднощі і тим самим розвивали особистість, її здорові сили.

До змісту спеціального виховання осіб з особливими потребами входить розумове, моральне, естетичне і фізичне виховання. Основними методами спеціального виховання є методи заохочення, переконання, позитивного прикладу і покарання.

Заохочення за успішне виконання завдання, долання труднощів, постановка посиленних завдань з подальшим їх ускладненням — все це сприяє зміцненню віри у власні здібності і сили, стимулює для подальшого успіху в досягненні нових результатів.

Переконання повинно бути не стільки словесним, скільки дійовим, практичним. Передусім треба на практиці переконати дітей у правильності, позитивності того, що вимагається від них, і в негативному значенні всіляких порушень, якщо вони мають місце.

Особистість педагога-вихователя повинна бути зразком для учнів. Дітям з особливостями психофізичного розвитку притаманні ті ж самі людські почуття, як і їх нормальним одноліткам: вдячність, повага, турбота, любов, образа, невдячність, зневага і т. ін. Вихователям треба постійно пам'ятати про це і своїм ставленням до дітей, до своїх службових обов'язків правити за приклад для наслідування у повсякденному житті. Цим далеко не вичерпується метод, його значення у виховному процесі. Це виховання і на зразках високих суспільно-політичних ідеалів, і на національних традиціях, і на краєзнавчому матеріалі, і на прикладах кращих учнів школи, батьків, земляків, і на історичному минулому Батьківщини, на прикладі життя і діяльності її великих людей.

Діти з особливостями психофізичного розвитку часто відчувають труднощі в оцінці своїх і чужих вчинків. Схвалення, заохочення для них є показниками правильності їхніх вчинків або поведінки. Осудження, упереджене ставлення, особливо колективне, можуть стати сильними методами впливу, ними слід користуватися з урахуванням індивідуальних особливостей дітей. Ні в якому разі не можна карати працюю, це виховує негативне ставлення до праці.

У спеціальних навчально-виховних закладах слід прагнути попередити, запобігти неправильним вчинкам вихованців. Цьому мають сприяти чітка організація діяльності, визначення обов'язків кожного учня, вибір ефективних шляхів виховної роботи. Основним шляхом виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку є комплексний підхід до спеціального навчання і виховання.

Перш за все слід визначити, що означає саме поняття “комплексний підхід”. Буквально слово “комплекс” (лат.) означає “зв'язок”, “сполучення”. Є дещо інше тлумачення слова “комплекс” — це “сукупність предметів, явищ або властивостей, що створюють єдине ціле”. Вважаємо за доцільне дати тлумачення поняття “комплекс” в науці, яка має пряме відношення до нашої проблеми, в психології. “Комплекс — певне об'єднання окремих психічних процесів в єдине ціле” або “... група різнорідних психічних елементів, пов'язаних єдиним афектом” [1, с. 127–128]. Таким чином, під комплексом розуміється сукупність складових частин якогось-то явища або процесу, які взаємно доповнюють, збагачують і забезпечують його цілісне якісне існування або функціонування.

В основу поняття комплексного підходу до виховання покладено наукове положення про діалектичну єдність одиничного і загального, частини і цілого, висловлено всезагальний зв'язок явищ та їх цілісність. Положення про цілісний підхід до явища, що вивчається, про всебічність його вивчення через встановлення взаємозалежностей і взаємозв'язків окремих складових

його частин, сторін, про те, що в кожному окремому іманентно присутня особливість, сутність загального і, навпаки, кожне окреме, органічно влітаючись в загальне, водночас набуває сутності і властивостей загального, збагачує його якісно своїми характеристиками, — це діалектичне положення і складає методологічну основу цілісного, тобто комплексного підходу до виховання, до проблеми всебічного розвитку особистості в процесі виховання.

Виховання як явище, об'єкт пізнання, вид діяльності, відношення, мистецтво саме може виступати і як загальне, і як окреме, і як частина, структурний елемент цілісної системи вищого порядку організації — суспільства. В цьому сенсі сутність комплексного підходу до виховання складатиме забезпечення єдності цілісності таких його комплексів: 1) єдність і взаємозв'язок об'єктивних обставин виховання; 2) структура особистості вихованця; 3) навчання словесної мови як засобу мовленнєвого спілкування, пізнання дійсності і формування словесно-логічного мислення; 4) виховання як вид діяльності суб'єкта виховання; 5) виховання як наука і мистецтво.

Як бачимо, комплексний підхід — істинно науковий підхід до пізнання такого багатоскладного феномена, яким є виховання. Він застосовується і ефективно спрацьовує при розгляді явищ, об'єктів дійсності, відносин, діяльності і т. ін. всіх систем і рівнів. У цьому сенсі комплексний підхід спрацьовує як всезагальна вимога, як закон. При застосуванні комплексного підходу до виховання він набуває рангу основоположного принципу, який відображає головні сутнісні сторони виховного процесу, що зумовлює його кінцевий результат — всебічний гармонійний розвиток особистості.

Викладене нами розуміння сутності комплексного підходу до виховання цілком і повністю може бути застосоване при розгляді проблем виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах спеціальної школи. Більш того, вимога здійснення комплексного підходу до спеціально організованого виховання дітей з особливими потребами ще більшою мірою обов'язкова, ніж у загальноосвітній школі. Для справедливості сказаного розглянемо ряд умовно виокремлених нами комплексів, тісно взаємопов'язаних і разом з тим зумовлюючих необхідність здійснення комплексного підходу до спеціального виховання.

Комплекс перший — єдність і взаємозв'язок об'єктивних обставин виховання. До них належать, по-перше, ті обставини, які відображають устрій суспільства, його життєві процеси: матеріальні, політичні, духовні. По-друге, це безпосереднє оточення людини. Для дітей з особливими потребами — це насамперед сім'я і школа. Нині спеціальна освіта в Україні має свої традиції, усталену систему навчально-виховних (корекційних) закладів, реабілітаційних центрів, навчально-виховних комплексів, спеціальних (корекційних) класів при масових школах та ін., в яких надається комплексна допомога дітям з особливими потребами, здійснюється підтримка дітей та їхніх сімей, забезпечуються умови інтеграції в масові освітні структури та в соціальне середовище.

Після прийняття Законів України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту” у батьків і дітей з’явилася можливість вибору різних форм навчання: у спеціальній школі, школі-інтернаті, навчально-реабілітаційному центрі, в корекційних класах при масовій школі, дитсадку-школі, надомного навчання, у формі екстернату та ін.

Таким чином, об’єктивні обставини спеціального виховання, в широкому сенсі середовище, в структурному і функціональному відношенні надзвичайно складні і багатогранні. Кожен їх компонент може бути при окремому розгляді представлений ланцюгом систем, підсистем, складових частин і елементів, які відповідним чином впливають на результат виховання. Але як би не були різноманітні за своєю структурою, природою, функціям об’єктивні обставини, всі вони за сутністю своєю є гуманістичними. В цьому плані вони об’єктивно передбачають відтворення самих себе і адекватної людини в процесі виховання. Саме ця обставина і є надзвичайно важливою передумовою для успішного здійснення, комплексного підходу до виховання в умовах закладів спеціальної освіти.

Комплекс другий — структура особистості вихованця. В структурному відношенні особистість дитини являє собою сукупність, цілісну єдність біологічного і соціального. В основі розуміння біологічної сутності людини закладено наукове положення про людину як безпосередньо природну істоту. Природні особливості (певний рівень біологічної організації, людський мозок, людська нервова система) є найважливішими передумовами психічного розвитку. Рушійними силами, факторами розвитку дитини з особливими потребами є не тільки її людські природні особливості, а сукупність суспільних відносин, які засвоюються і змінюються з перших днів життя (сімейне, дошкільне виховання, навчання і виховання у спецшколі, суспільно корисна трудова діяльність).

Засновник сучасної дефектології Л.С. Виготський вніс вагомий внесок у вивчення особистості аномальної дитини, в обґрунтування проблеми компенсації дефекту в процесі спеціально організованого виховання і навчання. Він стверджував, що сліпі і глухі відчувають свою неповноцінність не біологічно, а соціально. “Вирішує долю особистості в кінцевому рахунку не дефект сам по собі, а його соціальні наслідки, його соціально-психологічна організація”. Саме тому “...глухий, що розмовляє, сліпий, що працює, учасники загального життя у всій його повноті, не будуть самі відчувати неповноцінності і не дадуть для цього приводу іншим. В наших руках зробити так, щоб глуха, сліпа і розумово відстала дитина не були дефективними. Тоді зникає і саме це слово, вірний знак нашого власного дефекту” [1, с. 56–57]. Положення Л.С. Виготського про те, “що дитина з дефектом — ще не дефективна дитина”, що “сама по собі сліпота, глухота, і т. п. часті дефекти не роблять ще носія їх дефективним”, що “заміщення і компенсація, як закон, виникають у вигляді прагнень там, де є дефект” [1, с. 62], відіграло велику роль у розвитку теорії і практики вітчизняної дефектології. Воно служить основою невичерпного гуманізму й оптимізму

українських дефектологів. Свідченням цього служить той факт, що навіть у складному комплексі сучасних проблем суспільного розвитку України як незалежної держави зберігається можливість безмежного всебічного розвитку дітей з особливими потребами.

Комплекс третій — навчання словесної мови, як засобу мовленнєвого спілкування, пізнавальної дійсності і формування словесно-логічного мислення. Компенсуюча роль мови величезна і всебічна. Розвиваючи психічну діяльність, як функцію мозку, мова сприяє подоланню психофізичних особливостей розвитку спеціальних і біологічних параметрів особливості школяра, максимально повній інтеграції його в середовищі в якості рівноправного трудівника, члена суспільства.

Таким чином, при комплексному підході до особистості в спеціально організованому навчально-виховному процесі можливе досягнення вищих форм компенсації, які виражаються у створенні можливостей для всебічного розвитку учнів. Воно передбачає оволодіння на основі мови знаннями основ наук, формування наукового світогляду, випрацювання вмінь пристосувати знання на практиці, підготовленість і здатність до систематичної праці, розвиток високих соціально цінних і моральних якостей особистості.

Комплекс четвертий — виховання як вид діяльності суб’єкта виховання. В спеціальній школі-інтернаті здійснюється різнобічне виховання учнів. За своїми метою і завданнями виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку збігається із принципами загальної педагогіки.

Ця мета виховання, її досягнення в реальному виховному процесі передбачає високу якість діяльності вихователя. Ще Л.С. Виготський гаряче обстоював необхідність соціального спеціального виховання аномальних дітей, вказував на те, що спеціальне виховання аномальних дітей вимагає “спеціальної педагогічної техніки, особливих прийомів і методів”, що “Тільки вище наукове знання цієї техніки може створити справжнього педагога в цій галузі”. Він підкреслював, що “не можна забувати і того, що треба виховувати не сліпого, а дитину перш за все. Виховувати ж сліпого і глухого означає виховувати сліпоту і глухоту, і із педагогіки дитячої дефективності перетворювати її в дефективну педагогіку” [2, с. 15]. В цих найглибшого змісту думках Л.С. Виготського полягає концепція спеціального організованого виховання глухих дітей. Вихователь повинен бути дефектологом з вищою спеціальною дефектологічною освітою. На підставі глибоких знань загальної і спеціальної педагогіки та психології він повинен, орієнтуючись на реальні можливості дитини, відповідно до мети виховання спланувати роботу. Дефектолог повинен діяти зі знанням справи, застосовуючи правильні, ефективні методи виховної роботи. Він повинен бачити в своєму вихованці перш за все особистість. Особистість вихованця повинна стати, як вже зазначалось, своєрідним геометричним місцем точок спеціального організованого виховання і навчання. Вихователь як суб’єкт виховання в своїй роботі постійно стикається з комплексом почуттів, настроїв, переживань вихованців і своїх особистих. Фізичний або психічний недолік,

природно, викликає почуття жалю і співстраждання. Великий гуманіст Л.С. Виготський, найвищий прояв гуманізму вбачав не в тому, щоб вихователь, педагог виявляли полегкість і поступлення, орієнтуючись у своїй роботі на дефект, а навпаки, в тому, щоб вони створювали в розумних межах труднощі для дітей в процесі їх виховання і навчання, вчили переборювати ці труднощі і тим самим розвивали особистість, їх здорові сили. Говорячи про спеціальне виховання, він підкреслював: “Тут потрібні загартовуючі і мужні ідеї. Наш ідеал — не обкладувати хворе місце ватою і берегти його всіма мірами від ударів, а відкривати переборюванню дефекта, його зверхкомпенсації найширший шлях. Для цього нам треба засвоїти соціальну спрямованість цих процесів” [1, с. 74].

Ідеї Л.С. Виготського про шляхи розвитку спеціального виховання і навчання дітей з особливими потребами дістали подальший розвиток в теорії і практиці вітчизняної та зарубіжної дефектології (М.Д. Ярмаченко, Р.М. Боскіс, О.І. Дьячков, Н.Ф. Засенко, В.В. Засенко, С.О. Зиков, Т.С. Зикова, І.П. Колесник, І.В. Колтуненко, О.П. Кузмічова, І.М. Лобурець, К.В. Луцько, О.М. Марциновська, Л.П. Носкова, М.І. Нікітіна, Е.М. Пущин, Л.І. Фомічова, М.К. Шеремет, Ж.І. Шиф, І. Г. Єременко, А.М. Гольдберг, В.І. Бондар, В.М. Синьов, Є.П. Синьова, К.М. Турчинська, В.Є. Турчинська та ін.). Питання про вибір правильних шляхів відповідного змісту, ефективних форм і методів виховної роботи в спеціальній школі є однією з центральних проблем комплексного підходу до виховання.

Комплекс п'ятий — виховання як наука. Виховання молодого покоління являє собою бездоганно наукову систему. Фундаментом, методологічною основою її є діалектична філософія. Суспільне виховання дітей з особливими потребами є істинно гуманістичною системою.

Як єдина комплексна система, виховання скеровується суспільством з урахуванням його потреб, відповідно до його замовлення на необхідний йому в конкретній історичній обстановці тип особистості.

Як наука, виховання має свій предмет, свій зміст. Вона вивчає закони, принципи, категорії, напрями виховання, систему загальнолюдських і конкретних національних цінностей, ціннісні орієнтації особистості громадянина незалежної України. Перелічені категорії складають окремий розділ науки — теорію виховання.

Теорія спеціального виховання пов'язана з загальною і спеціальною педагогікою та психологією, з медико-педагогічними основами дефектології (загальна невропатологія, психопатологія, анатомія, фізіологія і патологія органів зору, слуху, мовлення, клініка розумової відсталості). Окремі аспекти виховання дітей з особливими потребами розглядаються в спеціальній педагогіці, спеціальній психології, в окремих спецметодиках. Однак загальні питання (методологія, закони, форми, методи, принципи, зміст і т. д.) виховання складають предмет теорії виховання. В центрі предмета науки виховання стоїть цілісна особистість школяра. Вона (особистість школяра) слугує центральною точкою, яка зв'язує в єдність комплекс відомостей

про себе, про перелічені вище науки. Ця обставина і визначає комплексність науки про виховання.

Виховання — це не лише наука, але й мистецтво. Якщо виховання як наука дає нам відповіді на запитання “що?”, то на запитання “як? яким чином?” дає нам відповідь методика виховання, тобто мистецтво виховувати, методика виховання вивчає різноманітність шляхів, форм, методів, методичних прийомів, засобів практичного здійснення виховної роботи. До розділу методики входять пошуки оптимізації, підвищення ефективності виховання, а також планування і керівництво виховним процесом. Теорія і методика виховання тісно пов'язані між собою, утворюючи єдиний комплекс — науку виховання.

Розглядом виділених нами п'яти системоутворюючих єдностей (комплексів) комплексного підходу до спеціально організованого виховання дітей з особливими потребами далеко не вичерпується його сутність. В спеціальній педагогіці це питання окремо ще не розглядалося. Для більш повної характеристики комплексного підходу до виховання необхідно враховувати той факт, що вихованець у реальному виховному процесі водночас є і об'єктом, і суб'єктом виховання. Треба відверто визнати, що глибоко науковий розгляд цього аспекту комплексного підходу до виховання дітей з особливими потребами відсутній. Труднощі полягають в слабкій науково-теоретичній розробці в спеціальній психології того глибокого внутрішнього найскладнішого психологічного утворення, яке зветься спрямованістю особистості. А це ще один комплекс, який в кінцевому рахунку є вирішальним для наукового розуміння процесу самовиховання і самоосвіти особистості з особливими потребами, для керування нею з боку педагога з метою підвищення якості виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виготський Л.С.* Дефект и сверхкомпенсация // Умственная отсталость, слепота и глухонмота.— Долой неграмотность.
2. *Виготський Л.С.* К психологии и педагогике детской дефективности // Вопросы воспитания слепых, глухонемых и умственно отсталых детей.— М., 1924.
3. *Виготський Л.С.* Собр. соч. Т. 5. Основы дефектологии / Под ред. Т.А. Власовой.— М.: Педагогика, 1983.
4. *Державний стандарт спеціальної освіти дітей з особливими потребами.*— К., 2003.
5. *Дьячков А.И.* Воспитание и обучение глухонемых детей.— М.: АПН РСФСР, 1957.
6. *Єременко І.Г.* Олигофренопедагогика.— К.: Вища шк., 1985.
7. *Кащенко В.П.* Педагогическая коррекция.— М.: Просвещение, 1992.
8. *Колесник І.П.* Соціалізація особистості глухих школярів.— К.: МП “Мальва ОСО”, 1994.
9. *Липа В.А.* Основы коррекционной педагогики: Учеб. пособие.— Славянск, 2000.
10. *Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті.*— К., 2001.
11. *Український енциклопедичний словник.*— 2-ге вид.— К.: Головна Редакція Української Енциклопедії, 1987.— Т. 2.
12. *Ярмаченко М.Д.* Історія сурдопедагогіки.— К.: Вища шк., 1975.